

Михайло Мінаков

КУЛЬТУРНА АЛЬТЕРНАТИВА УНІВЕРСИТЕТУ

Ідея Університету / Упорядники М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська. - Львів: Літопис, 2002. - 304 с.

Видавництво «Літопис» вкотре подарувало українській академічній спільноті, або, принаймні, тій її частині, котра щось читає, цікаву книгу - антологію «*Ідея Університету*». Викликане нею зацікавлення привело до двох, дещо суперечливих, висновків. Перший можна виразити одною, часто і повсюдно чуваною фразою: «Нарешті! Дочекалися!». Фраза традиційна і, за великим рахунком, безвідносна до того, про що власне книга: швидше йдеться про вітху від вкотре підживленого оптимізму щодо «розбудови», «відновлення духовності» тощо. Однак, оскільки публіка, від якої чуєш цю фразу, швидко захоплюється наступним виданням (спектаклем, фільмом, статтею, подією тощо), то її реакцію слід брати до уваги хіба як свідчення того, що книгу помітили та, сподіваюсь, купили (дуже вже хочеться побачити інтелектуальний продукт, що приніс і в нашій країні зиск виробникові). Другий висновок - менш ентузіастичний - роблять фахівці. Для них автори, представлені в антології, добре відомі, відтак певне невдоволення походить від того, що серед них немає багатьох інших, вартих, на їх думку, уваги. Критично налаштовані інтелектуали, сприймаючи антологію як збірку текстів з історії дискусій щодо ідеї Університету, можуть закинути книжці «страхітливе зіяння» там, де мали б проговорити свої вистраждані думки всі мисли-

телі - від Сигера Брабантського до Канта, Гайне, і далі - до Ніцше, Наторпа, Д'юї, Шелера, Бурдьє та багатьох інших, чиє слово важило чимало - і для дискусій, і для реальних перетворень в університетах. Отже, з огляду на можливу розбіжність оцінок, варто детальніше розглянути як задум, так і головну ідею представленої в антології підбірки.

I

Почати варто з того, що критики матимуть рацію лише в тому випадку, якщо сприймати антологію або як хрестоматію до історії ідей (тут - історії ідеї Університету), або як додаток до книги Ярослава Пелікана¹, про котру, до речі, згадує і Марія Зубрицька, редактор та одна з упорядниць цієї книжки. Проте, як на мене, задум упорядників лежав дещо в іншій площині. Марія Зубрицька у вступній статті до антології, озаголовленій *«Філософський дискурс ідеї Університету»*, зазначає, що їхня книга намагається розглянути питання про те, *чи можна вважати Університет... зруйнованою інституцією, що змушена відмовитись від своєї історичної raison d'etre... ? Тоді як академічні спільноти мають жити, мислити і виховувати серед руїн?* (с. 8). Фактично, зібрані уривки творів мають підштовхнути до *розуміння суспільної відповідальності Університету* (с. 9) в епоху, говорячи мовою сьогоднішньої кон'юнктури, *«глобальних перетворень»*. Окрім того, упорядників цікавила проблема кризи ідентичності Університету, коли його вплив на зміни зменшився, а то й зійшов нанівець. Тому, - веде далі Марія Зубрицька, - *Університет як ніколи в своїй історії стикається з потребою радикальної відмови від власної, віками усталеної місії, від своїх ідей та свого покликання* (с. 10). Отже, *«регулятивна ідея»* збірки - не історія, не трансляція знань про щось, а спро-

ба окреслити можливі натяки на шляхи розв'язання проблеми - кризи університетської ідентичності.

Якщо розглядати книжку саме з огляду на зазначену мету, то стає зрозумілим той резонанс, який вона викликала. Саме тому книгу «помітили», про неї заговорили, нею аргументували протилежні позиції, що проблема, котру вона аж ніяк не лагідно зачіпає, болить усім університаріям, яку б з академічних (і не тільки) партій вони не підтримували. І саме тому обидва згадані висновки читацького загалу хибні. Перший - оскільки немає підстав радіти з приводу того, чого саме ми дочекалися (ще одної кризи ідентичності, на тлі криз інших ідентичностей нашої епохи), другий - через байдужість або неуважність до концепції упорядників.

Вважаю, проте, що видана антологія має огріхи саме з огляду на її задум. Намагаючись показати можливі перспективи розв'язання, упорядники обрали тексти, які не завжди точно і не вповні достеменно передають перспективи, запропоновані мислителями. І не тому, що взято не ті тексти, а тому, що ці тексти вирвано з диспутантських опозицій, у яких вони мають сенс. Так, наприклад, позиції Ясперса і Гадамера стають зрозумілими - власне в межах тієї загальної ідеї, що лежить в основі збірки - в опозиції до концепції Університету Гайдегера. До того ж, з огляду на можливості розв'язання проблеми з самоусвідомленням Університету «тут і сьогодні», позиція Гайдегера і його тлумачення ролі нації, народу і техніки в університетській реформі були б дуже доречними². Отож, мені здається, - коли оцінювати підібрані тексти з огляду на задум збірки, - що антологію слід вважати незавершеною, неповною.

Ще один закид варто зробити стосовно того, що обрані тексти розпадаються на кілька шматків - Гумбольдт і Ньюмен стоять осторонь більш однорідного ма-

сиву, представленого уривками з робіт Ортеги-і-Гасета, Ясперса, Гадамера, Габермаса та Деріди. Стаття Вольфа Лепеніса відрізняється меншою теоретичністю і більшою практичністю піднятих питань, чим взагалі випадає з ряду текстів інших авторів. Нарешті, стаття М. Квека красиво вписалася б у загальний задум збірки останнім акордом, якби не попередня текстуальна катавасія (якщо не какофонія). Отож, симфонії не сталося. Це, звичайно, не применшує значущості збірки, яка вперше відкрила дорогу до дискусій про місію та ідею Університету тим з академічних «князів», хто з тих чи тих причин не оволодів іноземними мовами, і полегшила доступ до важливого масиву знань студентам. Можливо, саме студенти й стануть найбільш вдячною аудиторією цієї книги в подальшому, хоча, напевно, це не зовсім те, на що очікували упорядники та видавці.

Гадаю, при створенні антологій такого роду варто надалі використовувати стратегію київського «Смолоскипу», котрий видав, зокрема, напрочуд влучно упорядковані збірки *«Консерватизм»* та *«Лібералізм»*. Скажімо, *«Лібералізм»*³ структуровано не в хронологічному порядку (як чомусь зробили в *«Літописі»*, хоч це і не відповідає логіці заявленого задуму), а відповідно до сутності проблеми: за розділами *«Що таке лібералізм?»*, *«Ліберальна антропологія»*, *«Філософія свободи»*, *«Соціальний порядок і ліберальна держава»*, *«Справедливість, рівність та добробут»*, *«Лібералізм, права людини і демократія»*. У кожному окремому розділі поряд опиняються автори різних епох і переконань, що створює інтелектуальну напругу, яка підкреслює особливості тої чи тої перспективи і, навіть, її реалізованість у сьогоденні. Така стратегія виглядає більш виграно у порівнянні зі стратегією львівських колег.

II

Не можу обмежитись розмовою тільки про заявлений упорядниками задум антології. Слід звернути увагу на її фонову ідею, швидше навіть упередження, що знаходить свій прояв і у вступній статті Марії Зубрицької, і в книзі Боба Рідінґса, що вплинула на формулювання концепції збірки, і в багатьох наших сучасників, для кого поняття Університету ототожнюється з його функціональністю для нації та держави, а криза Університету розглядається саме в цих термінах.

Для переважної більшості зарубіжних дослідників криза Університету пов'язана з «викликами глобалізації» (перепрошую за ще один кон'юнктурний аж до оскнилості вислів). Хоча про цю кризу пишуть багато, наведу думку Боба Рідінґса, чия книга викликала значний розголос в академічному світі: в основі багатьох її суджень прозирає і згадане вище упередження, і вимога його критичного розгляду. Головну тезу Рідінґса, що так схвилювала академічну спільноту, можна сформулювати так: Університет уже пережив своє призначення, коли його вважати за таке, як воно склалося в добу націоналізмів. Рідінґс говорить про те, що зміна університетської орієнтації - від національно-державних пріоритетів на зиск та освітню ефективність - примушує Університет до перегляду своєї місії, своїх цілей, свого призначення⁴.

Більш-менш в унісон до цього, Марія Зубрицька обстоює тезу, що *моральним обов'язком Університету як інституції було передання традицій від одного покоління до іншого, навчання тих методик та дисциплін, на які сьогодні не існує великого попиту і які ніби не перебувають у сфері перетину сучасних інтересів* (с. 9). Далі йдеться про збереження Університету як інституту передачі *національно-культурної спадщини*. Хоча Авторка і погоджується, що гум-

больдтіанський університет (тобто університет, який в обмін на ресурси, надані державою, ладен займатися «ідеологічним виробництвом» на користь національної держави, формуючи її еліту в «національному дусі») вже не відповідає викликам сьогодення, парадоксальним чином вона стверджує бажаність того, аби в Україні нарешті відбулися *дійсно національні* університети (с. 21).

Як на мене, безпідставно очікувати перетворення університетів в Україні на «дійсно національні» інституції, покликані відтворювати етнокультурні коди й зберігати «національну культуру». Навіть якби це й сталося, то призвело б до ще глибшої кризи Університету, ніж навіть та, що є сьогодні. З цією кризою ми, принаймні, вже змирилися, знаємо як виживати і, в певний спосіб, використовувати її для подолання її ж наслідків. Однак дійсно-національні-університети можуть погіршити ледь встановлений баланс у науковому середовищі. Трагічний досвід німецьких університетів 30-х років мав би послужити добрим прикладом цього⁵. Тому, думаю, необхідно наголосити ще раз на тому, що зв'язок між національною ідеєю та ідеєю Університету й уявлення про завдання університету, висловлене в термінах національних ідей, не є природнім і було лише тимчасовим явищем.

Освітня система, суспільство та держава тісно пов'язані в будь-якій культурі. Однак Університет з'явився саме в Європі, де освіта стала не тільки ресурсом державного апарату чи механізмом отримання соціального статусу, що було характерно й для інших культурних світів, але сама освіта набула розвитку як певний соціальний інститут - зі своєю ідеєю, місією та цілями. Воля до знання, яке за своєю природою не має жодного утилітарного інтересу, крім власне пізнання, перетворилася на організацію зі складною соціальною ієрархією, вибудованою відповідно до (або з претензією на) походження з раціональної приро-

ди людини. Такий розвиток призвів до появи університетів, які мали за ідеал «чисту науку», вільну зосередженість на пізнанні та, водночас, сформували складні академічні страти всередині себе. Ця інституція упродовж своєї історії встановлювала щоразу нові відносини з державою та суспільством, щойно останні зазнавали перетворень. Сама поява університетів як корпорацій з власними правами та свободами була обумовлена - з точки зору історика та соціолога - суспільною потребою у розвитку правознавства. Тобто, з огляду на суспільство, університет уявлявся певним ресурсом і для держави, і для суспільства у створенні раціональних правил, за якими б укладалася взаємодія різних елементів суспільно-політичних систем. Не менш важливу роль відігравали університети і для розвитку теології, тим самим дозволивши церкві вивести інтелектуальні практики щодо релігійних питань в окрему організацію, звичайно ж - під прискіпливим контролем кліру. Західноєвропейська культура народила Університет як компроміс між різними партіями, церквою, суспільством і вимогою раціональності, котра час від часу давалася знаки. Свою ж власну мету - непрагматичне пізнання - Університет зберігав усередині, сполучаючи мінливі кон'юнктурні цілі з власною місією. Подальше ж розповсюдження Університету - поява його осередків у культурах, геть відмінних від європейської, - довели, що його суспільна роль є минушою, даниною зовнішнім впливам, необхідності виживання, натомість пізнавальна місія вкорінена в раціональну природу людини, в те, що є родовим поняттям для homo sapiens, в те, що єднає людство, а не роз'єднує його на племена і народи.

Ідейний фундамент європейського Університету був сформульований ще в античності. У першій книзі *«Метафізики»* засновник Лікею Аристотель говорить про те, що *всі люди від природи прагнуть знань... незалежно від то-*

то, є від них користь, чи ні, їх цінують заради них самих [...]»⁶.

На основі такого бачення знання виростав класичний Університет. Упродовж усіх його еволюцій та метаморфоз саме уявлення про зосередженість на знанні, байдужому до вигод, утримувало інституційну ідентичність Університету. Думка про те, що інституція живе, доки втілює собою власну ідею⁷, попри всі закиди у надмірному ідеалізмі, має рацію хоча б у тому, що мета тої чи тої інституції визначає значення цієї інституції, її активність і здатність до самовідтворення. Ціленевідповідність розвитку веде до кризи інституції, коли або змінюється мета, або інституція реформується, щоб мати змогу рухатися до мети у нових культурних умовах. Раціональна мета Університету дозволяє виживати за найбільш несприятливих обставин, надихає життям і сприяє розповсюдженню університетських інституцій.

Ідея і мета Університету орієнтуються на раціональне пізнання. Однак, оскільки сам інтерес до знання, відмовляючись від орієнтирів користі, має в собі внутрішню інтенцію до втілення, то реалізація університетської ідеї відбувається у вигляді певного застосування сили розуму, визначального насилля щодо смислів, яких прагне пізнання. Владна природа пізнання проявилася вже в момент упорядкування предметного світу - організації його у вигляді сфер знання. За визначенням Фуко, *будь-яке пізнання прагне порядку, встановлюючи розрізнення, і встановлює розрізнення, прагнучи порядку*. Цей розподіл сфер відобразився у науковій прагматиці Університету, в поділі на факультети.

Поділ на факультети давав можливість підтримувати постійний розвиток Університету завдяки напрузі між завданнями факультетів і дисциплін, з одного боку, та ідеалом некорисності, надлишковості й постійної активності прагнення знати - з другого. Таке змістове напру-

ження відбивається і в самому терміні, який закріпився за цією втіленою ідеєю: адже в назві «universitas» пізнання конкретного предмету мислиться у межах горизонту свідомості про цілісність наукового досвіду. Весь поступ Університету в різні часи і в різних культурних умовах зберіг це напруження між негативно визначеною ідеєю та можливістю конкретного використання наслідків своєї життєдіяльності.

Окрім владного поділу на факультети, університетську функціональність розподілено на певні завдання: освіта на рівні технік застосування знання (чесноти професії), освіта як виховання, творення особистості (чесноти інтелектуала), освіта як шлях інтелектуала до життя у спільноті моральних істот (чесноти моральної особистості), освіта як намагання зрозуміти всесвіт і в його чуттєвих, і в надчуттєвих вимірах (чесноти енциклопедизму та універсалізму). Ці чесноти формулювалися як певні завдання Університету досить відмінно у кожен епоху, однак зберігали свою зосередженість на первинних принципах. Карл Ясперс виклав ці завдання в такому вигляді: *перше - дослідження, навчання й здобування певних професій, друге - освіта й виховання, третє - базоване на спілкуванні духовне життя, четверте - космос наук*. Усі ці завдання поєднані самою ідеєю Університету: *водночас дослідницький і навчальний заклад, царство освіти, життя, що базується на спілкуванні, космос наук*⁹. Функції Університету - це конкретизація його ідей та мети в певних завданнях, що спрямовують діяльність інституції у визначених напрямах.

Попри соціальну вкоріненість, історичну тяглість та ідеальну структуру, Університет — це люди, університетарії, котрі поділяють певні цінності, що впливають з ідеї Університету, тоді як соціальна визначеність Університету має характер радше його залежності. Вже в XII ст. *virtus* університетаріїв Сигер Брабантський окреслював так: *Мо-*

рольні чесноти мають за мету чесноти інтелектуальні.

*Таким чином, останньою метою людини є осягнення істини¹⁰. Можемо вважати це першим кроком до формування того, що П'єр Бурдьє назвав «університетською доксою», тобто «формою вірування», узгодженою з соціальним світом, вираженою в нететичних тезах, які навіть не усвідомлюють як власне концептуальні тези... Цими тезами не тільки оформлюється, але й твориться світ... Докса - відношення безпосереднього погодження зі світом¹¹. Світ, про який тут йдеться - це і суспільно визначений світ, і світ університету з його опозиційністю, альтернативністю стосовно першого світу. Докса визначає позицію університарія у корпоративному типі життя, способі поведінки, формах сприйнятливості й пристосованості до академічної ієрархії. Ця докса складає підставу певного феномену, що його Бурдьє називає *obsequium* - відчуттям повної покори стосовно того, чого вимагає цей неоднозначний, внутрішньо суперечливий лад. Саме це несвідоме підкорення, - пише Бурдьє, - є основою освітньої системи¹².*

Це також справедливо, коли йдеться про природу того упередження, що було згадане мною на початку, при визначенні спільної проблеми для творів сучасних авторів, які пишуть про кризу Університету. Університарій за своєю особливою природою завжди знаходиться у ситуації неоднозначності, яка вимагає постійного компромісу між 1) владним поривом пізнанняєвої спроможності раціональної істоти і його інституціалізованої в університеті форми та 2) суспільними потребами. Упродовж минулих півтора-двох століть ці потреби можна було б визначити як вимогу легітимації національної держави (яка через своїх речників так і не довела в раціональних термінах послідовність і виправданість своїх вимог).

Звернення державників-націоналістів за допомогою до університетів цілком зрозуміле. Адже побічний

(щодо його мети та місії) результат діяльності Університету - це символічне виробництво, символічна влада. Визначення їй дав Бурдьє: *Виробники культури мають специфічну владу, владу чисто символічну - примусити бачити або вірити, пролити світло, зробити експліцитним, об'єктивованим досвід... природнього та соціального світу - і тим самим примусити його до існування*¹³. Отож, модель гумбольдтіанського союзу національної держави та університетів мала цінність як проект створення «остаточно національної» держави. Цей союз породжувався і природою університетської докси, і потребами держави в ефективному «символічному виробництві» національної реальності. Однак сьогодні ситуація змінилася. Адже тепер роль ефективної «символічної влади» відіграють не освітні, а інформаційно-комунікативні технології, засоби масової інформації. Університет більше не цікавий для національних держав, що самі, після породжених ними двох світових воєн, опинилися в кризі. У формуванні цієї кризи чи не найголовнішу роль відіграли ті ж таки інформаційні технології, що працюють на більш ефективну інтеграцію не тільки в межах країн, але й за цими межами.

Підсумовуючи обговорення упередження про спорідненість Університету та національної держави, хочу наголосити на тому, що за своєю суттю Університет альтернативний щодо потреб національних культур. Ця альтернатива не заперечує наявності національної держави, може навіть за певних умов сприяти її становленню, однак при відсутності таких умов фактором національно-культурного відтворення бути не здатна. Які б ресурси не вкладалися у реформи такого спрямування, їх наслідком стане тільки погіршення і без того безрадісної ситуації в академічному житті. Безрадісність ця походить від того, що владна природа пізнання, яка робить академічний світ

альтернативним по відношенню до традиційних культур, у нашій країні не спромоглася досі утвердити Університет як більш-менш сталу інституцію. Отож, університаріям слід було б прагнути до реформування тої гібридної структури, яку в Україні називають університетами - всупереч тому, що ці «університети» у своїй повсякденній практиці не відповідають засадам власної ідеї. Функціональність українського Університету ще й досі знаходиться у зародковому стані. Здається, вже час забути про «важку радянську спадщину». І не тільки тому, що в порівнянні з багатьма подіями сьогодення вона не виглядає аж такою важкою, але й тому, що українські університети сьогодні - це витвір нових реалій, заслуга чинних лідерів та рядових членів академічної спільноти.

¹ Pelikan Ya. *The Idea of the University. A Reexamination.* — YUP, 1992.

² Можна було б, приміром, надрукувати невеличку за обсягом, але дуже ясну промову Гайдегера в день вступу на посаду професора Фрайбурзького університету 1933 року.

³ *Лібералізм.* Антологія / Упорядники Олег Проценко, Василь Лісовий. - К.: Смолоскип, 2002.

⁴ Readings B. *The University in Ruins.* - Cambridge: Harward University Press, 1996.

⁵ До речі, в рецензованій антології цей досвід замовчується через уже згадану відсутність праць Гайдегера. Більш докладно про цей досвід див.: Бурдье П. *Политическая онтология Мартина Хайдеггера.* - М.: Праксис, 2003.

⁶ Аристотель. *Метафизика* // Собрание сочинений. - М.: Мысль, 1976. - Т. 1. - С. 65.

⁷ Габермас називає такий підхід старим (*Ідея університету II* Рецензована праця, с. 187.). Однак така настанова в аналізі ідеї Університету є природньою хоча б тому, що вона була народжена Університетом, і ним свідомо захищалася упродовж століть.

⁸ Фуко М. *Слова и вещи.* - СПб.: А-сад, 1994. - С. 366.

Михайло Мінаков · Альтернатива Університету

⁹ Ясперс К. *Ідея університету* (с. 113-114 рецензованої антології“).

¹⁰ Цит. за: Ле Гоф Ж. *Другое Средневековье*. - Екатеринбург: Уральский университет, 2002. - С. 116.

¹¹ Бурдые П. *Университетская докса и творчество* // Социо-Логос. - М.: Институт экспериментальной социологии, 1996. - С. 10-11.

¹² Там само. - С. 9.

¹³ Бурдые П. *Начала*. - М.: Социо-Логос, 1994. - С. 217.